

PORJEKLO I MJESTO AJANA U DRUŠTVENO-POLITIČKOM SISTEMU TURSKE DRŽAVE

Po oblicima svoga ispoljavanja, turski osmanski feudalizam prema zapadnom se odlikuje značajnim specifičnostima. Mnoge od tih specifičnosti čekaju na svoje potpunije objašnjenje, a neke od njih treba da budu tek uočene. To se posebno tiče pojava koje se javljaju kao rezultat degeneracije i propadanja klasičnih osmanskih ustanova poniklih na bazi timarskog sistema, među koje spada i problem ajana i ajanika.

Radeci na državno-pravnim problemima naših zemalja pod turskom vlašću, posebno Bosne i Hercegovine, uočili smo golemu važnost spomenute ustanove za kasniju državno-pravnu istoriju Turske (XVIII i XIX) i onih naših zemalja koje su se tada nalazile u sastavu turske države. Rezultati naših istraživanja biće izloženi u posebnoj, sistematski sređenoj studiji »O ajanima«.

Pošto smo u obradi ovog pitanja došli do izvjesnih novih zapletanja i pogleda, drukčijih od onih koji su zabilježeni u dosadašnjoj istoriografiji, a kako se radi o jednom od važnih pitanja i za našu istoriju, smatrali smo da bi bilo od interesa da sa osnovnim rezultatima našega rada prije pojave ove studije upoznamo našu naučnu javnost. Naravno, na ovom će mjestu to biti moguće jedino u vidu jednog veoma uopštenog sintetiziranog pogleda na osnovne probleme o ajanima i na izvjesna pitanja vezana za način ispoljavanja ove ustanove u Bosni i Hercegovini.

1 Pojam i porijeklo ajana

Izraz ajan je jedan od oblika množine arapske riječi »ayn« (oko, izvor). Upotrijebljena na ovaj način riječ ajan znači »ugledan čovjek« odnosno »ugledni ljudi«. Prema istraživanjima turskih historičara Kepri-lijja i Uzunçaršilija, u starim arapskim i persiskim spisima izraz ajan je često upotrebljavan za oznaku visokih vojnih i upravnih funkcionera, ali ne kao sinonim u značenju njihove funkcije već kao epitet kojim je trebalo da bude istaknut viši društveni položaj tih funkcionera. Izraz ajan je u spomenutim spisima još češće upotrebljavan u značenju najistaknutijih pretstavnika jedne klase, staleža ili najuticajnijih slojeva gradskog stanovništva.

Manje-više u istim značenjima sreće se upotreba ovog termina i u starijim turskim spisima. Tu se izraz ajan vrlo često sreće u vidu epiteta

golavo istovjetnom društveno-političkom sadržinom i u osnovi istim tendencijama svoga razvoja.

Ali dok je ajanluk, s obzirom na svoj sadržaj, bio u osnovi istovjetan na čitavom malobas spomenutom području, on je s druge strane s obzirom na svoje nosioce u nekim krajevima ispoljavao manje ili više specifičnosti, naročito potkraj XVIII vijeka. Te su specifičnosti bile uslovljene različitim historijskim okolnostima, a bitna im osnova, po našem mišljenju, leži u različitim putevima i rezultatima propadanja timarske organizacije u raznim krajevima carstva. Osnovnu razaračku timarske organizacije je poznati proces čišćenja, koji je u pojedinim krajevima Turske, osobito s obzirom na svoje nosioce, pokazivao specifičnosti, što se kasnije odrazilo i na razvoj ajanstva s obzirom na njegove nosioce u pojedinim krajevima. U nekim krajevima, kao napr. u Anadoliji i Bosni i Hercegovini, glavni nosioci čišćenja bile su domaće spahije, dok su to u Bugarskoj, Makedoniji, dijelovima Grčke, pretežno bili janičari. Najuticajnijim od njih pošlo je za rukom da tokom XVIII vijeka izuzetno učvrste svoje pozicije u ekonomici i da na voj osnovi uzmu najuspješnije učešće u poznatoj borbi za ajanstvo. Stoga nije nimalo slučajna pojava da se kao najistaknutiji ajani u Anadoliji i Bosni i Hercegovini javljaju pretežno velikaši koji svoje pozicije oslanjaju na prava potomaka uglednih spahiskih porodica, starih koljevnovića i odžakovića, dok se napr. u Bugarskoj i Makedoniji, naročito kasnije, kao najistaknutiji ajani javljaju često janičarske starješine ili njihovi po omci (Parvan oglu, Tersenkli oglu, Mustafa paša Bajraktar i dr.). Prvi, stečene ajanske pozicije smatraju kao svoje historisko pravo na osnovu čega pokušavaju, u čemu najvećim dijelom i uspijevaju, da ajansku funkciju učine nasljednom ustanovom. Položaj tih ajana bio je čvršći i oni manje dolaze u sukob sa centralnom vlašću, jer su predstavljali povremeno i njen, jači ili slabiji, oslonac. Drugi, kao skororjevići i većinom najgrublji uzurpatori, bili su u poređenju sa prvim u nepovoljnijem položaju, jer su njihove pozicije bile jače ugrožene kako od njihove okoline, tako isto i od centralne vlasti prema kojoj se oni otpočetka ponašaju neprijateljski. To je, po našem mišljenju, među ostalim jako posticalo i uslovljavalo nešto oštriju borbu za ajanstvo, veću bezobzirnost ajana prema svojoj okolini i naročito prema raji, kao što je to izazivalo i jači sukob ovih ajana sa centralnom vlašću.

Pored ove opšte specifičnosti u razvoju ajanstva, u pojedinim krajevima i mjestima javljaju se i druge, manje ili više specifičnosti. U nekim većim gradovima (kod nas, napr. u Sarajevu), čije se zanatsko muslimansko stanovništvo smatralo pripadnicima janičarske organizacije, izgleda da se nije uopšte razvilo klasično ajanstvo, jer su u ovim mjestima jako ograničeni poslovi ajanstva obavljani putem saradnih državnih organa (obično muteselima i kadije) i predstavnika mjesnog stanovništva. Ovi predstavnici nose takođe naziv ajana, ali ne naziv ajana kao lokalnih upravnih funkcionera i nosilaca ajanluka, već kao najugledniji ljudi klase koju predstavljaju. U nekim krajevima, s druge strane, zbog strukture stanovništva kao i zbog drugih izvjesnih okolnosti dugo vremena dolazili su do izražaja samo izvjesni poslovi ajanluk (razrezivanje i ubiranje izvanrednih poreza, obezbjeđenje javnog mir

od strane vilajetskih ajana organski izrasla ajanska upravno-pravna funkcija (ajanluk), kako je ta funkcija popunjavana, kakva je društveno-politička funkcija ajanluka, kakvo je mjesto ajanstva i ajana u državno-pravnoj istoriji Turske i u našim zemljama za vrijeme turske vladavine, ko su bili nosioci ajanske funkcije u drugoj polovini XVIII i na početku XIX vijeka — pitanja su koja su u literaturi malo obrađena, tačnije dosadašnja istoriografija ih, slobodno se može reći, nije ozbiljnije ni načela, a najveći dio ovih pitanja nije ni uočila. Iako se radi o jednom krupnom problemu turske i naše istorije XVIII i XIX vijeka, o ajanima je tako malo dosada napisano, da to ne može zadovoljiti ni najpočetniji naučni interes. Pa i ono što je dosada napisano o ajanima u stranoj i našoj literaturi većinom se oadva na pogrešnim pretpostavkama i neproučenom materijalu. Polazeći sa pogrešnim metodološkim osnovama najveći dio pisaca, u uzgrednim oavrtima na ajane, pretjerano idealizira ovu ustanovu, prikazujući je tako u sasvim iskrivljenom vidu. Prema mišljenju tih pisaca ajani se kao neka vrsta upravnih funkcionera javljaju po prilici tek u drugoj polovini XVIII vijeka. I to ne kao funkcioneri lokalne uprave, čije je djelovanje bilo usmjereno na obavijanje izvjesnih poslova za potrebe države, već tobože kao nekakvi narodni tribunali, kao lica birana od naroda sa ciljem da zastupaju interese svojih sugrađana kod redovnih organa turske provincijske i lokalne vlasti i da ih čuvaju i štite od nasilja tih organa. Na ajane se, dakle, dosada većinom gledalo ne kao na oruđe, i to jako oštro oruđe klasne vladavine, već kao na izborne organe naroda, kao na organe narodne samouprave. Neki naši pisci idu još dalje smatrajući da su ajani, slično kapetanima, predstavljali specifičnu čisto bosansku ustanovu u kojoj je navodno u određenim uslovima izrastala i razvijala se svojevrsna bosanska autonomija. S tim u vezi hipertrofiran je značaj tzv. ajanskog vijeća u kome neki vide najviši domet bosanskog autonomizma. Ovakva i slična shvatanja više su plod fantazije nego rezultat stvarnih naučnih saznanja. Istina, ona se donekle osnivaju na jednom prividu koji se stiče pogrešnim tumačenjem takvih činjenica, kao što je postojanje izvjesnog, jako primitivnog izbora ajana u vrijeme ustaljivanja ove ustanove ili kada je riječ o Bosni iz činjenice što je u njoj došlo do pobune bosanskih ajana protiv reformnih nastojanja sultana Mahmuta II. Najvećim dijelom takva shvatanja su nastala kao plod potpuno izolovanog posmatranja ove ustanove od opšteg toka unutrašnjeg i spoljno-političkog razvoja Turske u XVIII i XIX vijeku.

Da bi se izbjegle pogreške ranije istoriografije u traženju odgovora na osnovna pitanja o ajanima, treba po našem mišljenju prije svega potražiti korijene ovom istoriskom fenomenu u ranijoj društveno-političkoj organizaciji osmanske države kada se sreće pomen ajana, istina ne kao organa lokalne uprave već kao uglednih, politički jako uticajnih velikaša u provincijama. Pošto će ajani kasnije postati funkcioneri lokalne uprave, da bi se objasnilo pitanje kako je došlo do njihovog angažovanja u tim poslovima potrebno je znati kakva je bila ranija organizacija lokalne uprave i šta joj je nedostajalo da uspješno funkcionise kasnije, odnosno da bude nadomještena novom organizacijom čiji su prvi važniji vjersnici bili ajani.

2 Osobnosti lokalne uprave u Turskoj do pojave ajana
kao lokalno-upravnih funkcionera

Stanje lokalne uprave u Turskoj i našim zemljama pod vlašću Turaka u ranijem periodu je nešto poznatije, odnosno poznatije su činjenice u vezi sa postojanjem određenih organa uprave. Tome su znatno doprinijeli svojim radovima i naši istoričari. Na osnovu njihovih naučnih rezultata kao i na osnovu vlastitih istraživanja nama se čini da je u označenom periodu čisto državna lokalna uprava u odnosu na čvrsto postavljenu centralnu vlast bila jako nerazvijena, tačnije, broj lokalnih funkcionera, funkcionera lokalne uprave vezan direktno za centralnu vlast bio je sasvim ograničen, zato što je srž organizacije lokalne uprave tada počivala na timarskom sistemu kao na specifičnom obliku feudalnog sistema. Stoga je na određeni način i ovdje kao i u ostalim feudalnim državama organizacija lokalne uprave u svojoj osnovi stajala u nim uskoj vezi sa karakterističnim imunitetima feudalaca. Premda ovaj oblik feudalizma nije poznavao tako široke feudalne imunitete kao što je slučaj sa zapadnim i našim predosmanskim feudalizmom, barem što se tiče slobodnih feudalaca (spahija timarnika), i ovdje su visoki feudali, obično vojni i vojno-upravni funkcioneri uživali ekonomski i upravni imunitet na svojim feudalnim posjedima, jer su njihovi posjedi bili slobodni (serbets). Slobodne posjede uživali su uglavnom svi zaimi, zatim čeribaše, dizdari, sandžakbezi, beglerbezi, visoki funkcioneri centralne vlasti i sam sultan, odnosno u slobodne posjede spadali su svi zijameti, timari različitih funkcionera i sve vrste hasova. Na toj osnovi uživaocima slobodnih feudalnih posjeda pripadalo je pravo da, pored ubiranja pretežnog dijela dažbina, vrše i sva upravno-policijska prava prema raji naseljenoj na tim posjedima.

Za razliku od zaima i sasvim ograničenog broja spahija-timarlija, kao i nekih uživaoca hasova (hasovi visokih funkcionera centralne vlasti i carski hasovi), koji su uživali upravno-politički imunitet samo prema naseljenicima svojih posjeda, sandžakbezima i beglerbezima na području tzv. paša sandžaka bila je prepuštena upravno-policijska vlast prema svim naseljenicima tzv. neslobodnih (serbetsiz) feudalnih posjeda to jest prema raji naseljenoj na gotovo svim timarima. To pravo imalo je svoj materijalni oslonac u pravu spomenutih funkcionera da ubiraju jedan dio glava i taksa poznatih pod nazivom »baduhava« od raje naseljene na timarima jednog sandžaka, prihodi koji su ustvari bili vezani za njihove hasove.

Sve poslove oko raje naseljene na njihovim hasovima kao i uprava policijske poslove oko raje naseljene na neslobodnim timarima, sandžakbezi i beglerbezi (kao sandžakbezi) povjeravali su svojim posebnim funkcionerima koje su po svojoj slobodnoj volji postavljali i smjenjivali. Funkcioneri su poznati pod nazivom vojvoda ili subaša. Osnovna im je dužnost bila da vrše sve one poslove na hasovima svojih gospodara koje su vršili posjednici slobodnih posjeda na svojim posjedima isto su tako bili nadležni da vrše i sve upravno-policijske poslove od naseljenika neslobodnih timara na području jednog kadiluka u čemu se njihova mjesna nadležnost podudarala sa mjesnom nadležnošću k

dije. S tim u vodi vojvode i subaše kao sandžakbegovi ljudi bili su ovlašćeni da izvršavaju krivične sudske odluke, čiji su sadržaj bile razne kazne (globe), zatim da provode sudu osuđujućena lica, da upravljaju sudskim zatvorom itd. Kasnije je ponegdje ove poslove vršio funkcioner zvani muhselim. Izvršavanje tjelesnih i smrtnih kazni, u čemu su bili nadležni za sve neslobodno stanovništvo, sandžakbegi su povjeravali posebnim funkcionerima koji su poznati pod nazivom sandžakbegovi ljudi.

Nazivi vojvoda i subaša upotrebljavani su i za oznaku upravnika ostalih hasova, čija se vlast za razliku od navedenih strogo ograničavala na područje odnosno hasa. Na toj osnovi u nekim krajevima za obavljanje sličnih poslova Turci su angažovali starješine domaćeg stanovništva, što je bio slučaj kod nas u Srbiji i Crnoj Gori sa knezovima.

Pored opisanog načina organizacije lokalne uprave u Turskoj, koja potječe na karakterističnu pooredujuću organizaciju lokalne uprave u ostalim feudalnim državama gdje je dobar dio političke vlasti bio koncentrisan u rukama samih feudalaca, centralna turska vlast je za neke poslove iz svoje direktne nadležnosti, kao što su ubiranje carina, haraća i dr. slala iz centra posebne funkcionere ili ih je regrutovala u provincijama. Takav jedan funkcioner nosio je naziv emîn (povjerenik). S obzirom na svoj položaj, predstavljao je direktno podređenog organa centralne vlasti za obavljanje njenih poslova na terenu.

Janičarska organizacija je bila potpuno izdvojena iz ovog sistema. Poslovi njenih pripadnika spadali su u nadležnost janičarskih komandanata. U lokalnim jedinicama, kadilucima, pored vojnih poslova, civilne poslove janičara obavljao je njihov starješina — janičar-aga, ili još češće funkcioner (naročito kasnije), poznat pod nazivom serdar. Slično ovome, vojni i civilni poslovi pripadnika drugih vojnih redova (vojnika, juruka, džambaza i dr.) spadali su u nadležnost njihovih starješina.

Ova jako uopštena skica organizacije lokalne uprave u Turskoj, u vrijeme prevlasti timarskog sistema, pokazuje da je lokalna uprava u Turskoj tada bila jako šarolika, a nadležnost pojedinih međusobno odvojenih organa lokalne uprave vrlo uska, ograničavajući se većinom na poslove kojim je trebalo osigurati materijalne interese određenih slojeva osmanske vladajuće klase, posebno njenih vrhova, viših vojno-upravnih funkcionera kao visokih feudalaca. Tadašnja feudalna struktura turske države, i mogućnost obavljanja osnovnih zadataka klasne vladavine kroz feudalni timarski sistem dopunjen janičarskom organizacijom, nije iziskivala potrebu za stvaranjem jednog organa lokalne uprave opšte nadležnosti. Upravo u tom smislu organizacija lokalne uprave u Turskoj u naznačenom periodu, načelno govoreći, ne razlikuje se mnogo od stanja u drugim zemljama perioda razvijenog feudalizma. Bitna specifičnost turskog sistema, u odnosu na ostale, sastoji se u činjenici potpunog lišavanja sudskog imuniteta svih turskih feudalaca. U želji da pod svojim nadzorom, uvidom i kontrolom drži proizvodni odnos, čiju je ekonomsku osnovicu sačinjavala imobilna državna svojina na zemlji (erazi miri), centralna vlast je sudstvo zadržala u svojim rukama obavljajući ga na terenu putem sebi direktno podređenog sudskog organa — kadije. Kadiji su, pored prava suđenja (muslimanima za sve stvari,

a namuslimanima samo za one za koje je turska država i njena vlada-juća klasa bila direktno zainteresovana — agrarni sporovi, upravno-pravno, poresko-fnansijski poslovi i krivično pravo), bili povjereni i neki drugi poslovi od kojih se mnogi granče sa poslovima upravno-pravne naravi. Kao funkcioner koji je u mnogim stvarima bio nadležan za sve, kadija se znatno približuje jednom organu opšte nadležnosti. Ali kako su njegovi zadaci sa područja uprave bili ograničeni uglavnom na potsticanje i kontrolu drugih organa i kako nije bio ovlašten da sa područja kao upravni organ opšte nadležnosti, ne može se ni on, strogo uzev, označiti uprave osnivalo se na dužnosti da potstiče, kontroliše i pomaže druge organe koji su za obavljanje upravnih, vojnih i drugih poslova bili određeni od centralne ili provincijske vlasti. Kao kontrolni organ centralne vlasti na terenu, kadija je usto bio dužan da samoinicijativno obavještava centralnu vlast o radu i propustima pojedinih, vojno-upravnih i drugih organa kao i da ukazuje na nepravilne i protuzakonite postupke tih organa sa ciljem da se obezbijedi besprijekorno djelovanje svih organa u smislu od centralne i provincijske vlasti postavljenih zadataka, odnosno, da se obezbijedi funkcionisanje čitavog društveno-političkog mehanizma osmanske carevine u onom smislu kako je bio fiksiran u pravnim aktima turske države.

Dok je centralna vlast bila jaka, tačnije dok su stare osmanske ustanove funkcionisale punom snagom, takve inicijative kadije su najčešće mogle da proizvedu pozitivno dejstvo. Pojavom krize u timarskom sistemu i slabljenjem autoriteta centralne vlasti, nekadašnji autoritet kadije postepeno pada, a njegove akcije postaju neefikasne. Kao predstavnik vladajuće klase, odnosno njenih vrhova, željan udobnog i raskošnog života, zajedno sa ostalim turskim funkcionerima kadija i sam kasnije postaje oruđe otvorenog nasilja.

3 Razlozi koji su djelovali na angažovanje vilajetskih ajana u poslovima lokalne uprave, postanak ajanluka i njegov razvoj do formalnog uništenja i uklanjanja ajana iz lokalne uprave

Opisani mehanizam lokalne uprave mogao je zadovoljiti potrebu turske države samo do onog vremena dok je bio moguć oslonac na klasične ustanove turskog feudalizma — timarsku i janičarsku organizaciju. Kada su se stare osmanske ustanove pod uticajem integralne krize čitavog osmanskog društveno-političkog mehanizma, koja je bila izazvana i stalno potsticana procesom čiflučenja i neuspjesima daljih osvajanja tuđih zemalja tokom XVII vijeka pa dalje, pokazale nedovoljne i neefikasne za rješavanje teških, unutrašnjih i spoljno-političkih zadataka i teškoća, nastala je potreba iznalaženja novih oblika za rješavanje tih teškoća, kao i potreba iznalaženja novih organizacionih instrumenata putem kojih će se obavljati novi poslovi. Konkretno, postojala je potreba za novim faktorima u lokalnoj upravi čijim posredstvom je trebalo da se obavljaju određeni zadaci. Ta uloga pripašće upočeti vilajetskim ajanima, a kasnije pojedinim ajanima u kadilucima.

Rastrojstvo apahijske organizacije, dezorganizacija janičarskog korpusa, poremećaj javnog reda i mira u provincijama, rasulo državnih finansija, a naročito prelazak Turske u defanzivu poslije poraza pod Bečom 1683 godine, stavili su Osmanlije pred dotada nevidene teškoće (vojne, finansijske i političke), iz kojih je centralna turska vlast pred opasnošću potpune propasti svoje države morala tražiti izlaz. Ozbiljniji oslonac samo na stare ustanove bio je iluzoran, jer je njihovo dejstvo poslije poraza Turaka pod Bečom, u odnosu na narasle teškoće koje će rješavanja tih teškoća na pomolu u već tokom XVII vijeka, ali oni dobivaju jači i širi potsticaj tek od Bečkog rata pa dalje. Među tim oblicima za rješavanje spomenutih teškoća spadaju prvenstveno nov način šire mobilizacije vojske na bazi opšte mobilizacije čitavog, za rat sposobnog muslimanskog stanovništva, jače i daleko šire oporezivanje podanika (pretežnim dijelom raje) tzv. izvanrednim porezima, šire poduzimanje različitih mjera za obezbjeđenje jako ugroženog (hajdučija i drugi oblici odmetanja) unutrašnjeg mira i reda, nametanje na podanike različitih nameta (materijalnih i uslužnih) za potrebe vojske i provincijske uprave, obezbjeđenje poštanskog saobraćaja, intenzivnija izgradnja graničnih tvrđava i utvrda u unutrašnjosti itd. itd.

Stalno narastanje i ustaljivanje novih oblika rješavanja različitih državnih zadataka uslovljenih pojavom novih, uporedo sa ograničenim korišćenjem ranijih čisto feudalnih ustanova u kadilucima, uslovalo je potrebu angažovanja određenih faktora za njihovu realizaciju u praksi. Kako se radilo o poslovima od velike važnosti, o poslovima koji su tražili angažovanje značajnih materijalnih i ljudskih snaga u uslovima daljeg postojanja starih, za državu malo efikasnih, a za potčinjeno stanovništvo jače dejstvujućih ustanova, trebalo je za obavljanje takvih poslova potražiti oslonac u provincijama na one snage koje su ulivale nade da će pomoći ostvarenje akcija centralne vlasti. Ovdje tada nije bilo drugih snaga (konkretno buržoazije) osim onih koje su izrasle u okviru samog osmanskog feudalizma. U takvim uslovima rješenje se i moglo jedino naći u okvirima toga feudalizma. U tadašnjim uslovima jako opalog autoriteta centralne vlasti, koja nije mogla naći nikakav drugi oslonac van okvira koji je pružalo postojeće stanje, stvaranje nekog organa odzgo za obavljanje poslova, čije je terete trebalo da podnese djelimično i sama feudalna klase, nije pružalo ozbiljnijeg izgleda za uspjeh. Kao mnogo ozbiljnije pokazalo se rješenje u traženju oslonca kod najjaćih faktora vladajuće feudalne klase u provincijama, koja je pred oštrom ofanzivom spoljnih sila osjećala opasnost i za svoj opstanak. Najpouzdaniji faktor u to vrijeme u provincijama predstavljali su gornji slojevi feudalne klase, koji se u izvorima spominju pod skupnim nazivom vilajetski ajani (ayan-i vilayet). Tako vilajetski ajani nekako spontano izbijaju na površinu kao budući nosioci vlasti u kadilucima pod neposrednim uticajem krize klasičnih osmanskih ustanova osnovanih na timarskom sistemu, čije će stalno angažovanje u poslovima lokalne uprave biti jako uspješeno spoljno-političkim teškoćama Turske počev od Bečkog rata pa dalje.

Vilajetski ajani kao najistaknutiji slojevi osmanskog društva u provincijama igraju već od ranije zapaženu ulogu u političkom životu, napočetku u spahijskoj organizaciji, a ubrzo zatim naročito od XVII vijeka i u svim važnijim političkim pitanjima svoga kraja. Tako su napr. redovni organi turske vlasti, posebno kadije, prilikom rješavanja važnih sporova još od ranije tražili mišljenje vilajetskih ajana, dok su sami ajani, naročito kasnije počev od XVII vijeka, kada su se pojavile osjetne pukotine u osmanskome sistemu, samoinicijativno tražili rješavanje neodložnih državnih pitanja i ukazivali provincijskoj, još češće centralnoj vlasti na puteve njihovog rješavanja, kao što su takođe vrlo često u svojim predstavkama sultanu dizali energičan protest protiv različitih zloupotreba i namjha lokalnih i provincijskih organa turske vlasti. Na taj su način vilajetski ajani vrlo rano stekli veliki politički ugled u prvom redu svoje klase, a po svome uvjerenju i ostalih slojeva, pa i same raje za koju su smatrali da su gospodari ne samo njenog tijela nego i duše. Kao takvi, oni su tokom XVII vijeka i dalje, poduzimajući često inicijative za suzbijanje zloupotreba osiljenih paša i njihovih trabanata i tražeći energičnije poduzimanje akcija od strane centralne vlasti protiv unutrašnjih nereda i spoljnih opasnosti, skrenuli na sebe pažnju centralne vlasti koja im se u najkritičnijim trenucima, bez razloga, obraća za pomoć u obavljanju različitih poslova u kadilucima, u prvom redu onih koji su malo prije navedeni. Ovo obraćanje dobiva stalni vid u dotada najkritičnijim trenucima za tursku državu, poslije poraza Turaka pod Bečom. Odatada upravo dolazi do direktnog angažovanja vilajetskih ajana u spomenutim poslovima.

Upočetku je angažovanje vilajetskih ajana u poslovima mobilizacije opštenarodne vojske, predvođenju vojske u rat i obezbjeđenju njene ishrane i smještaja, u razrezivanju i ubiranju izvanrednih poreza i drugih nameta, u osiguranju poštanskog saobraćaja, u organizovanju zaštite javnog reda i mira u kadilucima, u mobilizaciji ljudstva i materijala za različite vojne i administrativne potrebe itd. itd., moglo izgledati privremeno. Ali kako nije bilo privremeno dalje rastakanje osmanskog državnog mehanizma i kako je bila na dnevnom redu stalna ofanziva spoljnih neprijatelja Turske u XVIII vijeku, to ne samo da nisu otpadali poslovi za koje je trebalo da se angažuju vilajetski ajani nego su stalno po oblicima i po obimu, narastali i postepeno se, počev već od prve decenija XVIII vijeka, ustaljivali. Na toj osnovi, pod uticajem ustaljivanja novih opštedržavnih poslova u kadilucima vršenih posredstvom vilajetskih ajana, dolazi do postepenog izrastanja i ustaljivanja posebne lokalne upravno-pravne funkcije, koja po svojim nosiocima, vilajetskim ajanima, dobiva naziv a j a n l u k (ajanstvo). Izrastanjem i ustaljivanjem ajanluka u posebnu, stalnu, upravno-pravnu funkciju u kadilucima nekim nahijama (koje su predstavljale sastavni dio kadiluka većeg rang zvanog munluk), pojavila se i potreba za tačno određenim po mogućnosti jednim nosiocem ove funkcije, koji će se, po svoj prilici negdje u posljednjim decenijama prve polovine XVIII vijeka, pojaviti u vidu kadilučkog i ponegdje nahiskog ajana. Sve dotle dok se nije bio potpuno ustalio krug poslova u kadilucima obavljanih posredstvom vilajetskih

ajana, za te poslove angažovani su izgleda svi vilajetski ajani, tačnije apelovalo se, u canskim fermantima i vezirskim bujruidijama, na sve ugledne ljude u jednom kadiluku da pomognu kadiji i drugim funkcionerima da se obave u tim aktima spomenuti poslovi. Tada je obaveza vilajetskih ajana bila u neku ruku neodređena, apstraktno postavljena svim vilajetskim ajanima, usljed čega je neodređeno bilo učešće vilajetskih ajana u njenom ostvarenju, to jest svi su vilajetski ajani bili načelno dužni da se založe za jedan posao, ali ta je dužnost opadała onda kada bi taj posao bio obavljen makar učešćem samo jednog dijela vilajetskih ajana. Međutim, kada se u novim uslovima oštro postavilo i pitanje spomenutih zadataka pred ajanluk, onda se oštro postavilo i pitanje konkretiziranja jedne određene ličnosti koja bi bila lično odgovorna za izvršavanje tih poslova. Na toj bazi je ponikla potreba za jednim, tačno određenim ajanom u kadiluku. To je dalje izbacilo na površinu problem načina popunjavanja ajanske funkcije, to jest postavilo se pitanje ko će iz neodređene, apstraktne skupine vilajetskih ajana obavljati ajansku funkciju. Ovo je pitanje trebalo da riješi praksa. Pošto je ajanluk izrastao takoreći organski iz određene društveno-političke prakse, centralna vlast nije sa svoje strane postavljala za ajane neke «svoje» funkcionere, prepustivši stanovništvu, tačnije vladajućim slojevima u kadilucima da oni sami iz kruga vilajetskih ajana pronađu najpogodniju ličnost za vršenje ove funkcije. Na toj osnovi, početku je postojala izvjesna jako skućena i primitivna »izbornost« ajana. U »izboru« ajana mogli su da učestvuju uglavnom uticajni predstavnici feudalne vladajuće klase, ali izgleda u onim krajevima gdje su postojale veće skupine nemuslimanskog stanovništva, koje je imalo svoje starješine, na izbor ajana mogle su katkada da utiču i te starješine, kao što je napr. bio slučaj kod nas u nekim krajevima Istočne Hercegovine gdje se u signiranju neke ličnosti za položaj ajana, među ostalim, spominju i knezovi. Naravno, ovdje se ne radi o izboru u modernom smislu, već o nekoj vrsti signiranja kod kadije jedne ličnosti od strane grupe uglednih ljudi (begova i aga), koji time izražavaju neko prečutno postojeće, pretežno u njihovom krugu formirano javno mnjenje.

Opisani način sticanja ajanske funkcije trajao je po svoj prilici sasvim kratko vrijeme, jer uskoro poslije ustaljivanja ajanluka, naročito poslije Beogradskog mira (1739), za vrijeme relativnog mirnog perioda, tako do rusko-turskog rata (1768-1774) postepeno nestaje i tako skućene »izbornosti« ajana. Naime, ajanluk se vrlo brzo pokazao kao jako unosno sredstvo za uvećavanje bogatstva, jer je svojim nosiocima pružao široke mogućnosti za vršenje različitih zloupotreba u širokom krugu poslova ajanluka, od kojih se kao najunosnije pokazivalo razrezivanje i ubiranje izvanrednih poreza i nametanje drugih obaveza na potčinjeno stanovništvo. Uskoro, dakle, poslije učvršćivanja ajanluka, pokazala se činjenica da onaj koji drži u svojim rukama ovu funkciju drži osnovne pozicije vlasti u kadiluku, a time i izuzetnu mogućnost uvećavanja svoje imovine na račun teretima pogođenog stanovništva. Pod uticajem izrastanja svijesti kod vilajetskih ajana o unosnosti ajanske funkcije, izbija ubrzo na površinu žestoka borba velikaša za ajanluk, koja će predstavljati jedno od glavnih obilježja unutrašnjeg razvoja Tur-

ške u drugoj polovini XVIII vijeka i koja se krajem istoga vijeka završava obično potpunom prevlašću najsiromašnijih ajanskih porodica u kadilukima, a nekada i u čitavim pašalukima, sa jasno izraženom tendencijom velikih da ajanluk pretvore u nasljednu feudalnu ustanovu. Učvršćujući na taj način svoje pozicije, najsiromašniji ajani razvijaju svoje akcije suprotno od želja i interesa centralne vlasti, razarajući tako temelje državnog jedinstva osmanske carevine i svodeći je potkraj XVIII vijeka, prema duhovitoj opasci Lamartina, na nivo obične »konfederacije anarhije« (confederation d' Anarchie).

Borba velikika za ajanluk, u uslovima skrhanog autoriteta centralne vlasti u provincijama, bila je praćena nasiljima i zloupotrebama najsiromašnijih razmjera ne samo prema potčinjenoj raji već i prema siromašnijim slojevima muslimanskog stanovništva, koje zbog toga u više mahnova tokom XVIII vijeka pokazuje svoje nezadovoljstvo, koje se povremeno pretvara u otvorene pubune (izraziti primjeri u Bosni i Anadoliji).

U želji da od ajanluka stvori ustanovu za izgradnju sebi odanih organa lokalne uprave, odnosno da spriječi kretanje ajanluka opisanim stazama, centralna turska vlast je više puta tokom druge polovine XVIII vijeka pokušavala da reguliše pitanje ajanluka na način koji bi za nju bio povoljniji. S tim u vezi sultanji su izdali nekoliko fermana koji nisu imali nekog značajnijeg uspjeha. Čak šta više jedno vrijeme činjeni su napori da se od poslova ajanluka odstrane ajani, a da se za njihovo obavljanje angažuju funkcioneri pod nazivom *şehirkethu da-si* (gradski činije). Kada ni ovaj pokušaj nije uspio, sultan Selim III je pokušao da posrednim putem potkopa snagu ajana. Nemajući jačeg oslonca društvenoj bazi svoje države, koja je zbog svoje primitivne feudalne strukture išla više na ruku ajanima, ti pokušaji su se ubrzo razbili o neprobojni zid ajansko-janičarske reakcije, da bi ajani najzad prisilili sultana Mahmuta II da 1808 godine legalizuje stečene pozicije ajana, što je učinjeno sporazumom između centralne vlasti i najistaknutijih anadoljskih i rumeljskih ajana fiksiranom u aktu poznatom pod nazivom *sened-i ittifak* (savezni pakt). Tim paktom bila je legalizovan istina privremeno, svojevrsna konfederacija ajana i centralne vlasti čija je formalno obilježena kulminaciona tačka uspona ajana. Kasnije se međutim, pokazalo da je ovaj pakt predstavljao samo jedan taktički potez centralne vlasti, koja je već odavno čekala pogodan trenutak konačan obračun sa ajanima, a koji će početi življe da se ostvaruje poslije Bukureštanskog ugovora o miru 1812 godine.

Za razliku od sultana Selima III, koji je pokušao da posrednim i zaobilaznim putem pripremi slom ajana, njegov nasljednik, sultan Mahmud II će stupiti u otvorenu borbu sa ajanima, u nastojanju da slome ovih moćnih feudalaca prokrci puteve postavljanju prvih temelja modernog apsolutizma u Turskoj, čiji su glavni stubovi trebalo da budu moderna stajaća vojska i jače centralizovana i međusobno povezana državna administracija. U ostvarivanju ovih zadataka, sultan Mahmud II je nailazio na teške prepreke u ruspnom janičarstvu i, samovlašću i krajnjem separatizmu sklonom ajanstvu, i to u uslovima u kojima nije imao ozbiljnijeg oslonca u jako zaostaloj osmanskoj ekonomsko-društvenoj bazi. Ipak, njemu je pošlo za rukom da u toku svoje vladavine

vještim manevrisanjem sa ajanima i povremenim ostrim nepadima na njihove vehove, oslonom na novu vojsku i djelimično na neke ajane, te vještijim korišćenjem oportunističkih stavova evropskih velisila prema tzv. istočnom pitanju, u nevjerovatno teškim unutrašnjim i spoljnjim uslovima, djelimično očuva svoje carstvo i da postepanim, najčešće fizičkim uništenjem najopasnijih ajana postavi temelje modernijoj lokalnoj upravi u svojoj državi. To je konkretno učinjeno na taj način, što su ajani zamijenjeni državnim činovnicima koji su nosili naziv muteselim. Muteselimi su u novim uslovima postali organi lokalne uprave tzv. opšte nadležnosti, tako da je njihovim postavljanjem došlo do oistranjenja od poslova lokalne uprave ne samo ajana već i svih onih organa koji su još bili preostali iz ranije epohe (vojvode, subaše, emini i dr.).

Pošto je krug poslova, koje je trebalo da obavljaju muteselimi, bio uglavnom istovjetan krugu poslova obavljanih ranije posredstvom ajana, (funkcija muteselimu). Stoga se može slobodno reći, da ajanluk, posmatran pod uglom razvoja lokalne uprave u Turskoj, predstavlja bazu kroz koju je izrastala modernija lokalna uprava. Kao takav, ajanluk predstavlja onu bitnu pojavu u državno-pravnoj istoriji Turske kroz koju je, u procesu neminovnog raspadanja starih osmanskih ustanova u određenim istoriskim uslovima, izrastao novi oblik lokalne uprave i to onaj oblik koji se karakteriše opštom nadležnošću za sve čime se karakterišu organi razvijenijeg oblika feudalne države — apsolutne monarhije. U ovoj činjenici, po našem mišljenju, leži najveći značaj ajanluka za državno-pravnu istoriju Turske.

4 Ko su bili nosioci ajanske funkcije u pojedinim krajevima turske države?

Kao što se iz dosadašnjih izlaganja moglo zapaziti, ajanluk predstavlja ustanovu posredstvom koje je centralna vlast turske države nastojala da rješava neke svoje osnovne zadatke u lokalnim jedinicama — kadilucima, u uslovima postepenog, ali stalnog rastakanja i propadanja klasičnih osmanskih ustanova — timarske i janičarske organizacije, ali i u uslovima formalnog postojanja tih ustanova, zakonski priznatih od strane centralne vlasti. Ajanluk se, dakle, razvijao u uslovima od centralne vlasti jedino priznatog, feudalnog društvenog i političkog sistema. Upravo zbog toga se i mogla desiti činjenica da na bazi ajanluka, u jako zaostalim ekonomskim i društvenim prilikama, izrastaju tendencije krajnje razornog feudalizma, tendencije koje se zapažaju u većoj ili manjoj mjeri u svim krajevima carstva u kojima se javlja ajanluk. Pošto ajanluk predstavlja u osnovi proizvod krize timarskog sistema, on se uglavnom javlja samo u onim dijelovima Turske u kojim se ranije razvio klasični timarski sistem, to jest u Anadoliji i Rumeliji. Kada se u timarskom sistemu pojavila kriza, ona je u osnovi jednako potkopavala taj sistem i u Anadoliji i Rumeliji, što je jednako nametalo centralnoj vlasti da za ublažavanje te krize, u odnosu na svoje zadatke, iznalazi ista ili slična rješenja. Na toj osnovi ponikao je ajanluk kao zakonita pojava na čitavom maloaziskom i evropskom dijelu Turske, sa

pojava istovjetnom društveno-političkom sadržinom i u osnovi istim tendencijama svoga razvoja.

Ali dok je ajanluk, s obzirom na svoj sadržaj, bio u osnovi istovjetan na čitavom malobrat spomenutom području, on je s druge strane s obzirom na svoje nosioce u nekim krajevima ispojavao manje ili veće specifičnosti, naročito potkraj XVIII vijeka. Te su specifičnosti bile uslovljene različitim istorijskim okolnostima, a bitna im osnova, po našem mišljenju, leži u različitim putevima i rezultatima propadanja timarske organizacije u raznim krajevima carstva. Osnovnu razaračku snagu timarskog sistema predstavljao je poznati proces čiflučenja, koji je u pojedinim krajevima Turske, osobito s obzirom na svoje nosioce, pokazivao specifičnosti, što se kasnije odrazilo i na razvoj ajanstva s obzirom na njegove nosioce u pojedinim krajevima. U nekim krajevima, kao napr. u Anadoliji i Bosni i Hercegovini, glavni nosioci čiflučenja bile su domaće spahije, dok su to u Bugarskoj, Makedoniji, dijelovima Grčke, pretežno bili janičari. Najuticajnijim od njih pošlo je za rukom da tokom XVIII vijeka izuzetno učvrste svoje pozicije u ekonomici i da na toj osnovi uzmu najuspješnije učešće u poznatoj borbi za ajanstvo. Stoga nije nimalo slučajna pojava da se kao najistaknutiji ajani u Anadoliji i Bosni i Hercegovini javljaju pretežno velikaši koji svoje pozicije oslanjaju na prava potomaka uglednih spahiskih porodica, starih kolje novića i odžakovića, dok se napr. u Bugarskoj i Makedoniji, naročito kasnije, kao najsićijiji ajani javljaju često janičarske starješine ili njihovi po omci (Pasvan oğlu, Torsenikli oğlu, Mustafa paša Bajraktar i dr.). Prvi, stečene ajanske pozicije smatraju kao svoje istorijsko pravo na osnovu čega pokušavaju, u čemu najvećim dijelom i uspijevaju, da ajansku funkciju učine nasljednom ustanovom. Položaj tih ajana bio je čvršći i oni manje dolaze u sukob sa centralnom vlašću, jer su predstavljali povremeno i njen, jači ili slabiji, oslonac. Drugi, kao skorojevići i većinom najgrublji uzurpatori, bili su u poređenju sa prvim nepovoljnijem položaju, jer su njihove pozicije bile jače ugrožene kao od njihove okoline, tako isto i od centralne vlasti prema kojoj se od ot početka ponašaju neprijateljski. To je, po našem mišljenju, među ostalim jako posticalo i uslovljavalo nešto oštriju borbu za ajanstvo, već bezobzirnost ajana prema svojoj okolini i naročito prema raji, kao što je to izazivalo i jači sukob ovih ajana sa centralnom vlašću.

Pored ove opšte specifičnosti u razvoju ajanstva, u pojedinim krajevima i mjestima javljaju se i druge, manje ili veće specifičnosti. U nekim većim gradovima (kod nas, napr. u Sarajevu), čije se zanatsko muslimansko stanovništvo smatralo pripadnicima janičarske organizacije, izgleda da se nije uopšte razvilo klasično ajanstvo, jer su u ovim mjestima jako ograničeni poslovi ajanstva obavijani putem saradnje državnih organa (obično muteselima i kadije) i predstavnika mjesnog stanovništva. Ovi predstavnici nose takođe naziv ajana, ali ne nastupaju kao lokalnih upravnih funkcionera i nosilaca ajanluka, već kao najugledniji ljudi klase koju predstavljaju. U nekim krajevima, s druge strane, zbog strukture stanovništva kao i zbog drugih izvjesnih okolnosti dugo vremena dolazili su do izražaja samo izvjesni poslovi ajanluka (razrezivanje i ubiranje izvanrednih poreza, obezbjeđenje javnog mi

i reda i dr.) za čije su obavljanje angažovane postojeće starješine toga stanovništva. Takve poslove napr. u Beogradskom pašaluku, naročito kasnije (druga polovina XVIII vijeka), obavljali su, po našem mišljenju, domaći knezovi.

Vrlo karaktirnim specifičnostima karakteriše se ajanstvo u Bosni i Hercegovini, koje se nadovezuje na specifičnosti ranijeg razvoja Bosne pod Turcima. Osnovna specifičnost ajanstva u Bosni ispoljava se, po našem mišljenju, poglavito u tome, što se ono dobrim dijelom koncentriše u rukama kapetana, koji i ovu isto kao i kapetansku funkciju već epipačetka drže nasljedno. Naravno, kapetani se kao nosioci ajanluka javljaju samo u onim kadilucima u kojima su se nalazile kapetanije, pri čemu svi kapetani nisu uvijek bili nosioci ajanluka (slučaj napr. u Mostaru, gdje se kao nosioci ajanluka većinom javljaju domaće janjčarske starješine), dok je ponegdje ajanluk bio na izvjestan način podijeljen među više kapetana pošto se na području jednog kadiluka nalazilo više kapetanija (napr. slučaj sa Tešnjom). Tamo gdje nije bilo kapetana, ajanstvo se našlo većinom u rukama najistaknutijih begovskih porodica sa jako naglašenim tendencijama nasljednog držanja ajanstva u porodici. Ni u jednom ni u drugom slučaju ajanstvo u Bosni nije imalo onako razorno dejstvo kakvo se pojavljivalo u nekim drugim krajevima Turske. To se, po našem mišljenju, objašnjava u prvom redu činjenicom, što je kod bosanskih feudalaca u poređenju sa njihovim staleškim drugovima u ostalim krajevima turske države, postojala nešto jača svijest o zajedničkim interesima i opasnostima u kojima bi se ti interesi našli u stanju jedne nepodnošljive ananije. S druge strane, ovdje je i stalna neposredna opasnost od spoljnih neprijatelja, osobito Austrije, igrala ne manju ulogu u zbijanju redova bosanskih ajana, a isto tako i želja da se lakše drži na uzdi potčinjena rajetinska klasa. Na manje razorno dejstvo bosanskog ajanstva i na nešto blaži vid borbe za ovu funkciju jako su uticali i takvi momenti kao što su manje oporezivanje bosanskog stanovništva, naročito muslimanskog, izvanrednim porezima koji su ovdje po oblicima i količini bili znatno blaži nego u ostalim krajevima turskog carstva. Isto tako oštrica ajanske samovolje i nasilja nailazila je na jak otpor brojčano jakih siromašnih slojeva bosanskog muslimanskog stanovništva, čiji je otpor obilježen polovinom XVIII vijeka jakim pobunama protiv nasilja i različitih nepravdi organa turske vlasti, među njima i protiv ajana. Zbog ovih momenata ajanska je funkcija u Bosni bila i nešto manje unosna nego u ostalim krajevima turske države.

Svi spomenuti momenti, ponajviše prvi (postojanje velikog broja nasljednih kapetana kao ajana), pozitivno su uticali na ustaljivanje svejevrne ravnoteže među bosanskim ajanima. Ova ravnoteža najčešće je bila u skladu sa interesima svih bosanskih ajana, zbog čega su je oni ljubomorno čuvali, a isto tako se često podudarali sa interesima centralne vlasti, jer je među ostalim onemogućavala razvoj anarhije onog tipa kakav se sreće napr. u drugim, osobito balkanskim dijelovima turskog carstva. Zbog svega toga bosansko ajanstvo, premda opterećeno u osnovi sličnim slabostima i negativnim osobinama kao i ostalo ajanstvo, predstavljalo je dugo vremena jak oslonac centralne vlasti, daleko jači nego

što je to međa gdje je bio slučaj. Stoga nije čudo što je bosansko ajanstvo postalo takoreći posljednja meta Mahmuda II u njegovom opstem obračunu sa ajanima. Vremenom, do formalnog uništenja bosanskih ajana došlo je tek u četvrtoj deceniji XIX vijeka, nakon neuspjelog otpora bosanskih ajana pod vođstvom Husein kapetana Gradaševića protiv zavođenja reformi. Stvarne korijene bosanskog ajanstva, koji su naročito bili jaki u Hercegovini, posebno u ličnosti Ali-paše Stočevića, uništio je tek Omer-paša Latas, polovinom XIX vijeka.

D-7 AVDO SUČESKA

Detoni Marjan: »Iz mape „U“«,
linorezi, 1941—1942

Iz mape: »Narodnoslobodilačka borba
u delima likovnih umetnika Jugoslavije